

Umumta'lim maktablarining 10-11 sinfida Alisher Navoiyning “Saddiy Iskandariy” dostonining o‘rganilishi

Adolat Nuralieva,
O‘zbekiston Milliy universiteti
O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasida
o‘qituvchisi
tel: (+99894) 125 44 00.
E-mail: budur87@list.ru

Annotatsiya: Maqolada umumta'lim maktablarining 10-11 sinflarida Alisher Navoiyning “Xamsa”sining beshinchi dostoni “Saddiy Iskandariy” o‘rganilishi masalasi yoritilgan. Bunda doston matnidan kelib chiqib o‘quvchilarga uning mazmunini singdirish yo‘llari, g‘oyaviy-badiiy xususiyatlarini tahlil etishda amal qilinadigan tamoyillar xususida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: *umuta'lim maktablari, darslik, Alisher Navoiy, “Xamsa”, “Saddiy Iskandariy”, yakunlovchi doston, badiiy talqin, tahlil.*

Alisher Navoiy poetik ijodining yuksak cho‘qqisi “Xamsa” tarkibiga kirgan dostonlar orqali o‘zbek xalqining epik dahosini yozma adabiyotda birinchi bo‘lib keng miqyosda to‘la namoyish qildi. “Xamsa” tufayli o‘zbek adabiyoti jahon adabiyotining eng yuqori o‘rinlardan birini egallaydi. “Xamsa”ga kirgan dostonlari orqali Navoiy o‘z davrining ilg‘or g‘oya va intilishlarini badiiy jihatdan keng va chuqur aks ettirish imkoniga ega bo‘ldi. Lirik ijod sohasidagi ishlarini “ushoq ish” deb hisoblagan shoir masnaviy shakliga g‘oyat yuksak baho berib, o‘zining eng yuqori maqsadlarini ana shu she’riy shakl orqaligina ifodalash mumkin deb tushundi. Uning epik talanti, avvalo, shunda ko‘rinadi. Navoiyda juda erta, u hali Nizomiy, Xusrav Dehlaviy dostonlarini o‘qib yurgan yoshlik yillarida ularga javoban turkiy tilda “Xamsa” yozishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan edi. “Saddi Iskandariy” dostonida, xususan, shu haqda so‘z yuritadi:

Burundin chu ko‘rguzdungiz yorliq,

Base yetti sizdan madadkorlik,

Kichik erkanimdan bo‘lib qoshima,

Ulugʻ muddao soldingiz boshima².

Umumtaʼlim maktablarida gʻazal mulking sultoni, xamsanavis Alisher Navoiyning har sinflarda (5-11 sinflar) oʻquvchining yosh jihatlari inobatga olingan holda hayot va ijod yoʻllarining ketma-ketlikdagi bosqichli pogʻonalari oʻrganilib boriladi. Jumladan, 10-11-sinflarda “Saddi Iskandariy” dostonidan namunalar berilgan, darslik mualliflarining asar talqinlari oʻrin olgan³.

“Saddi Iskandariy” “Xamsa” dostonlarining yakunlovchisi boʻlib, asar hajmiga koʻra ham eng yirik dostonidir. U 89 bobdan iborat: 1-14- boblar Muqaddima, 15-87-boblar asosiy qism, 88-89-boblar xotima qismini tashkil etadi. Asosiy qism oʻzaro yaxlitlikni tashkil etadigan 18 ta mavzuni yoritadi. Ularda *himmat, adolat, qish, bahor, toʻgʻrilik, mehmondorchilik, yoshlik, safar qilish, oʻlim va aza* singari mavzular yoritilgan. Mavzular mazmunini yoritish tartibi ham oʻziga xos boʻlib, Iskandarning sarguzashti, mavzuga oid mulohazalar, ayni mavzudagi hikoyat, xulosa (Iskandar va Arastu yoki boshqa hakimlar hikmatlar) tarzida bayon qilingan.

Dostonda Iskandarning sarguzashtlari ayrim epizodlar tariqasida keltiriladi. Undan keyin falsafiy-didaktik mazmundagi mulohazalar oʻrin oladi. Yaxlitlikning uchinchi qismini ayni mana shu sarguzasht va mulohazalar mazmuniga ishora qiluvchi hikoyatlar tashkil etadi. Doston Iskandarning Arastu bilan savol-javoblari tariqasidagi hikmatlar yakunlaydi.

Doston Faylaqus (Iskandarning otasi – A.N.)ning Iskandarni topib olishi bilan boshlanadi. Unga munosib tarbiya beradi. Iskandarga Naqumohis (Arastuning otasi – A.N.) ustozlik qiladi. Iskandarning yoshlikdan bilim egallashga ishtiyoqi dostonda alohida taʼkidlanadi:

Qayu ishni taʼlim qilgʻon zamon,

² Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy / Toʻla asarlar toʻplami. 8-jild. – T.: Gʻ. Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. – 176

³ Mirzayeva Z, Jalilov K. Adabiyot / Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining 10-sinfi uchun darslik. Yangi nashr. – T.: Davlat ilmiy nashriyoti, 2022. – B. 101

³ Toʻxliyev B, Karimov B, Usmonova K. Adabiyot (Oʻrta taʼlim muassasalarining 11-sinfi va oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimi muassasalarining oʻquvchilari uchun darslik-majmua. *Birinchi nashr*. I qism). T.: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti, 2018. – B. 155.

Eshitmak hamon erdi – bilmak hamon.....

Bori ishda bir yerga yetdi ishi

Ki, mumkin emas andoq o‘lmoq kishi....

Bilik kasbini qildi to joni bor,

Hunar bildi onchaki imkoni bor⁴.

Iskandar barcha fanlarni puxta egallagach, harbiy san’atni ham o‘rganadi. Aql va tafakkurini o‘stiradigan mashg‘ulotlar bilan jiddiy shug‘ullanadi. Faylaqus vafot etadi. Iskandar taxtga o‘tirishdan voz kechishini o‘ylab turganida, otasining vasiyati esiga tushadi. U: “Bu dunyo bilan xayrlashdim, mening o‘rnimga o‘tirsang-da, mening nomus-orim, shon-shuhratim yellarga uchmasa, degan umidda seni topgan edim”, - degan edi. Iskandar ikkilanib qoladi va xalq bilan maslahat qilib ko‘nglidagi gaplarni aytadi:

Bu ishga keraktur tavono kishi,

Emas men kibi notavono kishi.

Erur tortmoq sher chekkonni mo‘r,

Yukin pilning aylamak pashsha zo‘r.

Ne bor shahlik aylarga niyat manga,

Ne aylay desam qobiliyat manga⁵.

Xalq bu gaplarga ko‘nmay Iskandarning o‘zini podshoh qilib ko‘taradi. O‘g‘il ota vasiyatiga amal qiladi. Xalqning arz-dodlarini eshita boshlaydi. Ayni vaqtda Rum ahli Faylaqusning qo‘l ostida edi. Ammo jahonning katta qismi Doroga qarar edi. Faylaqus ham unga har yili ming tilla tuxumdan iborat boj to‘lar edi. Iskandar bu paytda qo‘lga kiritgan yer-suvlari Rum mamlakatiga qaraganda ikki-uch marta ko‘proq bo‘lgan. Uch yil davomida uning boyliklari otasining davridagidan o‘n marta ko‘proq bo‘ldi. Ammo bu paytda u boj

⁴ Алишер Навоий. Садди Искандарий МАТ. 11-жилд. – Т.: Фан, 1993. – Б. 93.

⁵ Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy / To‘la asarlar to‘plami. 8-jild. – T.: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. – B. 6-538.

to‘lashni hayoliga ham keltirmadi. Xiroj talab qilib kelgan elchilarga u “tilla tuxum tug‘udigan qushlar uchib ketdi”, - deb javob beradi. Doro yana elchilar orqali unga chavgon bilan to‘p – koptok, bir idishni to‘ldirib kunjut yuboradi. Bu sen yosh bolasan, bolalar esa mana shu narsalar bilan ovunib yurishi lozim. Mening askarlarim kunjut donalari singari behisob, - degan edi. Iskandar shunday javob qaytaradi: “Olimlar yer yuzini go‘yo (koptok) singari yumaloq ekanini aniqlashgan. Demak, Doro menga yer yuzini in‘om etibdi. Chavgon esa uni boshqarish ramzidir. Kunjutlarni u menga qushlarimning ozuqasi sifatida yuboribdi”⁶.

Nihoyat, Eron va Yunon o‘ratsida jang boradi, uning nihoyasida Doro o‘limi oldidan

- suiqasd qilganlarni jazolash;
- qavm-qarindoshlariga zulm qilmaslik;
- qizi Ravshanakning kayoniylar podshohligining merosxo‘ri ekanligini inobatga olib, uni o‘z xonadonining munavvar shamiga aylantirish kabi talbalar qo‘yadi.

Iskandar bularning barchasini qabul qiladi. Doro vafot etadi. Iskandarni kayoniylar an‘anasiga muvofiq taxtga chiqarishadi. U Doro mamlakatlariga elchilar jo‘natadi.

Qish fasli boshlangani uchun u Arron (qadimgi Ozarboyjon) mamlakatining Qorabog‘ degan joyida qoladi. Bahorda Xuroson uning qo‘liga o‘tadi. Bu o‘lka unga juda yoqadi. Ayniqsa, Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshon uni behad maftun etadi. Shuning uchun u Hirot, Samarqand shaharlarini obod qildi. So‘ng u Kashmirda yo‘l oldi. Shunda ham Iskandarga 500 olim yo‘ldosh edi. Kashmir zafaridan keyin Hindiston safar boshlanadi. Hind royi uzrxohliklar bilan xatosini bo‘yniga oladi. U Iskandarga saroyidan joy berar ekan, askarlarini shaharga joylashtirish mumkinligi haqida eslatadi. Iskandar esa unga shunday javob beradi:

- Qo‘shin shahar ichiga sig‘mas. Ularni o‘rmonga joylashtirsa ham bo‘ladi, siqqanda ham shaharga joylashtirish ma‘qul emas. Zero, ulardan xalqqa ziyon-zahmat yetishi

⁶ To‘xliyev B, Karimov B, Usmonova K. Adabiyot (O‘rta ta‘lim muassasalarining 11-sinfi va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi muassasalarining o‘quvchilari uchun darslik-majmua. *Birinchi nashr*. I qism). T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti, 2018. – B. 155.

mumkin.... Iskandarning qilgan karam va yaxshiliklarini eshitib, hamma behad shodlandi va duolar qilishdi.

Oldinda Chin safari bor edi. Chin xoqoni elchi yuboradi. U ancha dono va tajribali edi. Xoqonning o'zi elchi qiyofasida Iskandar huzuriga keladi. O'rtada sulh va omonlik paydo bo'ladi. Navoiy qalamida u shunday tasvirlanadi:

Ki Xoqon chu bo'ldi Skandarparast,
Skandarga Chin ichra bo'ldi nishast.

Xoqon Iskandarga bir oyna tuhfa qiladi. Bu oyna chin va yolg'onni ajrata oladigan xislatga ega edi. Iskandarda ham shunday kashfiyot qilish istagi po'ydo bo'ladi. Uning topshirig'iga ko'ra olimlar ikkita tilsim: suturlob va ko'zgu yasaydilar. Iskandar jang paytida ham o'ng yonida ilm-kamolot egalari, so'l tomonida esa harbiy rahbarlar qurshovida tasvirlanadi.

Darslikda dostonidagi bitta poetik yaxlitlik: Iskandarning Kashmirda yurishi va u bilan bog'liq holda qarilik va yoshlik, yigitlikni behuda o'tkazmaslik haqidagi boblarda mujassamlashgan badiiyat olami bilan tanishish mumkin bo'ladi. Albatta, ular o'quvchilarning qalblaridan munosib o'rin olishi shak-shubhasizdir.

Darslikda berilgan "Saddi Iskandariy" (*dostondan parchalar*) dostoni 11 sinf o'quvchi yoshlarning yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda nazarimizda, berilgan doston parchalaridan uzviy bog'liqlikda mavzuning yakunidan so'ng odatiy ravishda savol-topshiriqlar beriladi. Tabiiyki o'quvchi darslikda berilgan "dostondan parchalar" bilan chegaralanib qoladi, buning natijasida esa dostonlar to'liq o'qilmay qolinishi kuzatiladi. Natijada esa o'quvchi baho olish uchun, fan o'qituvchisi esa go'yoki belgilangan Davlat ta'lim standartini bajargan hisoblanadi.

Oliy ta'lim tegishli mutaxassisleri tomonidan darsliklar yaratiladi, umumta'lim muassasasida esa fan o'qituvchilari tomonidan yaratilgan darsliklardan foydalanish bilan cheklanadi. Bu yerda ko'rishimiz mumkinki oliy ta'lim va umumta'lim o'rtasida tafovut, ya'ni uzilish ko'zga yaqqol ko'rinadi. Ilmning boshlanishi maktabgacha ta'lim deb oladigan bo'sak, bosqichli ta'limda izchillik, uzviylik va o'zaro hamkorlikni yo'lga qo'yish maqsadga muvoffiqdir.

Umumta'lim yo'nalishida sinflar kesimida bosqichma-bosqich buyuk mutafakkir qomusiy olim xisoblanmish buyuk bobokalonimiz xazrat Alisher Navoiyning hayot yo'llari, ijod yo'nalishlarini har bir yosh avlodimiz to'liqligicha ma'lumotlarga, bilimga, ilmga ega bo'lmoqlari lozim. Bu borada ba'zi takliflarimizni bildirib o'tsak.

- O'quvchi yoshlarning yosh xususiyatlari inobatga olingan holda, maktabgacha ta'lim sohasidan boshlash (*ertaklar qiyosida masallaridan namunalar*);
- Umumta'lim muassasalarining barcha 5-11 sinflarida Alisher Navoiyning hayot yo'llari, ijodiy izlanishlari, yaratgan asarlari bilan to'laqligicha o'quvchilar boy madaniy merosimiz bilan tanish bo'lmog'i;
- Alisher Navoiy mavzusining barcha sinflarida o'quv soati yetarli bo'lmog'i (soatiga qarab emas, aksincha mazmun jihati inobatga olinishi);
- Darslikda berilgan (*dostondan parcha, har yili bir xil g'azalladan emas ijodidagi, darslikdan tashqari g'azallarining asli va nasriy bayoni ila o'rgatmoq (o'quvchilar o'rtasida asliyat va nazmiy usuli keng qiziqish bilan o'rganiladi) darkordir*) g'azal va dostonlari to'laqligicha o'rgatilmoq;
- Xamsa yo'nalishida ijod qilgan Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dexlaviy, Abburahmon Jomiy, Alisher Navoiylarning yaratgan Xamsa dostonlari taqqoslanib o'rgatilmog'i;
- O'zaro fanlar bog'liqligi yo'lga qo'yilmog'i (*masalan tarix, ona tili, geografiya fanlarida (choraklar ketma-ketligida)*);
- Qo'shimcha to'garak mashg'ulotlarini faqat "*past o'zlashtiruvchi*" o'quvchilar bilan emas, barcha sinf o'quvchilarini jalb etgan holatda noodatiy metodlar bilan o'rganilishi (asosiy darsga soat yetmay qolishi, darslikda berilgan parchalar to'liqligicha o'rganilishi samarali kechadi).

Adabiyotlar ro'yxati:

1. To'xliyev B, Karimov B, Usmonova K. Adabiyot (O'rta ta'lim muassasalarining 11-sinfi va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik-majmua. *Birinchi nashr*. I qism). T.: O'zbekiston milliy enskiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti, 2018. – B. 157.

2. Mirzayeva Z, Jalilov K. Adabiyot / Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 10-sinfi uchun darslik. Yangi nashr. – T.: Davlat ilmiy nashriyoti, 2022. – B. 101
3. Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy / To'la asarlar to'plami. 8-jild. – T.: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. – B. 6-538.
4. Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy MAT. 11-jild. - T.: Fan, 1993. – B. 93.
5. O'zbek adabiyoti tarixi. 2-jild. – T.: Fan, 1978. – B. ????
6. Qayumov A. Nodir sahifalar. Navoiyning kam o'rganilgan ba'zi asarlari to'g'risida. – T.: Fan, 1991. – 144 b.
7. Erkinov A.S. Alisher Navoiyning peyzaj yaratish mahorati ("Saddi Iskandariy" dostoni misolida). Filol. fanlari nomzodi ... diss. – T., 1990. -121 b.
8. Sharq mumtoz poetikasi H.Boltaboev talqinida. – T., 2008. – 430 b.
9. Yusupova D. Alisher Navoiy "Xamsa"sida mazmun va ritmning badiiy uyg'unligi. – T.: MUMTOZ SO'Z, 2011.

